महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणात बचत गटाची भूमिका

प्रा.डॉ. राणी जगन्नाथराव जाधव
सहयोजी प्राध्यापज व विभाज प्रमुज
जृहविज्ञा-न विभाज
ज ला विज्ञान व वाणिज्य महाविदयालय
शिवाजी नगर गढी ता. गेवराई जि. बीड
ई-मेल-raneejadhay२४@gmail.com
मो.ज ..९०९६६६६०६५

जोषवारा

महिलांचा आर्थिक विकास घडवून आणण्याचे महत्वाचे साधन म्हणून आज स्वयंसहायत्ता बचत गटाकडे पाहिले जाते. महिला बचत गटाच्या माध्यमातून स्वत:च्या व पर्यायाने कुटुंब,समाज, राज्य व देशाच्या विकासाला हातभार लावू लागल्या आहेत. भारता मध्ये वेगवेगळया स्वरुपात बचत गटाची संकल्पना मांडण्यात आली आहे. स्वयंसहायता समुहाची चळवळ महिला बचत गट समूह गट, शेजार गट, सूक्ष्म वित्त गट, स्वल्पवित्त समुह, स्वावलबी बचत गट व कर्ज गट अशा वेगवेगळया नावाने ओळखली जाते महिला स्वयंसहायता गटाची सुरुवात अशिया खंडातील गरीब समजल्या जाणा-या बांजला देशात झाली. अर्थतज्ञ महमं युनिसने बचत गट संकल्पनेचे प्रवर्तक मानले जातात.सन १९७६ मध्ये त्यांनी बांगलादेशात पहिल्या बचत गटाची स्थापना जे ली. भारतात ख-या अर्थाने व्यापक प्रमाणात बचत गट स्थापनेला सुरुवात १९९९ च्या सुवर्ण जयंती ग्राम स्वंयरोजगार योजना व सुवर्ण जयंती शहरी स्वंयरोजगार योजनेत झाली. स्वयंसहायत्ता बचत गटाच्य बाबतीत महाराष्ट्र भारतात नंबर दोन वर आहे. बीड जिल्हयातील एकुण बचत गटाची संख्या बारा हजाराच्या वर गेली आहे. दारिद्रय निर्मूलन हा बचत गटाचा महत्वाचा उद्देश आहे. दारिद्रय निर्मूल-ना बरोबर बचत गटामुळे महिलांची सामाजिक,राजकीय, सांस्कृतिक, सबलीकरण होताना दिसुन ये आहे. आत्मसन्मान मिळविण्यासाठी आर्थिक स्वावलंबनाच्या वाटेवरुन जावे लागते हे भा-न तळागाळातल्या महिलांना दिले ते स्वयंसहायता बचत गटाने खे डयापाडयातल्या वाडी वस्तरततल्या, गावकुसाबाहेरच्या, अडाणी, अल्पशिक्षित महिलांना आम्हीही कोणीतरी आहोत ही ओळख बचत गटांनी करुन दिली. आर्थिक स्वातंत्र्याची /इतर स्वातंत्र्याला अर्थ प्राप्त करुन देते. हे निर्विवाद सिध्द झालेले आहे. आर्थिक अधिकार हा निर्णय प्रक्रिया सक्षमपणे भाग घेण्यास उपयोग पडतो. स्वयंसहायत्ता बचत गटांनी हेच केलेली आहे.

प्रस्तावना

ज ोणत्याही समाजाचा विकास हा महिला ज ल्याजावर आधारभूत असा असतो. आर्थिक विकासासाठी करण्यात येणा-या नियोजनात स्त्री,पुरुष, भेद न करता यात स्त्रीची दखल घेणे आवश्यक ठरते. कारण भारतीय पंरपरेने स्त्रीला समाजात अतिउच्च सामाजिक दर्जा दिलेला आहे. प्राचीन काळापासुन भारतीय स्त्रीला शुध्दतेची पवित्रतेची सुरुवात मानली जाते. तिच्यात विश्वासार्हता पाहिली जाते. पतीची सर्वात विश्वासू आणि समर्पित प्यक्ती म्हजू-न स्त्री समजली जात होती. स्त्रीचा सामाजिक दर्जा पुरुषाच्या बरोबरीचा होता. काळाच्या ओघात तिचा दर्जा खालावत गेला आणि तो मध्यकाळापर्यंत तसाच राहिला. स्त्रियांनी केवळ घर सांभाळावे आत्मसर्पित असावे अशीच अपेक्षा त्याच्या कडुन केली जात आहे. स्त्रीची प्रतिमा पुसण्याचे कार्य अनेक समाज सुधारकांनी केले. यात प्रामुख्याने फुले दांपत्याचा उल्लेख करणे अनिवार्य आहे. त्यांनी शिक्षणाद्वारे महिलांच्या प्रगतीची द्रवारे खुली केली. तर घटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी राज्यघटनेच्या माध्यमातून त्यांना मनुस्मृतीच्या जोखडातून मुक्त करुन विविध अधिकाराची प्राप्ती करुन दिलेली आहे. त्यची फलनिष्पती म्हणून आज समाजात स्त्रिया अनेक क्षेत्रात आघाडीवर आहेत. कुटुंब चालविण्यासाठी स्त्रियांची भूमिका ही पुरुषा एवढीच महत्वाची आहे. घरातील सर्व काम पार पडून ती पुरुषास आर्थिक व्यवाहारात मदत करते.छोटया छोटया कामात ही बारकाईने लक्ष ठेवून तत्परता, काटकसर आणि सुलभता या गुणांची ओळख तिने करुन दिलेली आहे. चूल आणि मूल हि तिच्या कार्याची मर्यादित व्याप्ती ओलांडून गुणवता आणि परिसिथतीनुसार हवी असणारी निर्णय क्षमता आपल्याही अंगी आहे हे सिध्द ज रु-न दाजविले आहे. कोणत्याही समाजाच्या आर्थिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक उन्नती मध्ये महिलाचा खुप महत्वाचा वाटा आहे. महिला या सुसंस्कृत ससमाजाच्या उभारणी मध्ये अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. महिलांकडुन चालविले जाणरे स्वयंसाहयता बचत गट देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचा महत्वाचा भाग ठरले आहेत.

संशोधन पध्दती.

शोध निबंध लिहिण्यासाठी विश्लेषणात्मक वर्णनात्मक संशोधन पदृध्तीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

तथ्य संकलनाची साधने

प्रस्तुत संशोधनासाठी तथ्य संकलन करताना दुय्यम स्त्रोतांचा आधार घेण्यात आला आहे. या मध्ये विविध संशोधन निबंध वर्तमानपत्रे संशोधन प्रबंध इंटरनेट इत्यादिचा समावेश आहे.

संशोधनाचे उदिष्टे

संशोधन कार्याला निश्चित दिशा प्राप्त करुन देण्यासाठी खालील उदिष्टांची निश्चिती करण्यात आली आहे.

१) स्वयंसहायता बचत गट संकल्पना समजून घेणे.

२) स्वयंसहायता बचत गटाचा इतिहास जाणून घेणे.

३) महिलांचसा आर्थिक स्वावलंबनासाठी स्वयंसहायता बचत गटाच्या योगदानाची माहिती घेणे

माहितीचे विश्लेषण.

१९७५ ला आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष जाहिर झाले तेव्हा महिला आणि दारिद्रय याचा नव्याने विचार होऊ लागला. १९८५ ला नौरोबी येथे झालेल्या आंतरराष्ट्रीय महिला परिषदेत महिलंचे दुय्यम स्थान व त्यातून निर्माज होजा-या समस्या यावर विविधांगाने चर्चा झाली. महिला सक्षमिकरणाचे ध्येय याचा परिषदेत स्वीकारले गेले.परंतु ख-या अर्थाने महिलांना स्वावलंबी करण्याचा प्रयोग सुरु झाला तो १९७६ ला बांगला देशा मध्ये महिलांच्या आर्थिक स्वावलंबनाच्या चळवळीने अख्या जगाचे लक्ष वेधले डॉ. मोहम्मद युनिस यांनी दारिद्रय निर्मूलनाचा मार्ग महिलांच्या स्वयंसहायता बचत गटातून ज सा यशस्वीपणे उभा राहू शकतो हे दाखवून दिले आणि आज तिस-या जगातील जवळजवळ सर्व गरीब राष्ट्रा मध्ये स्वयंसहायता बचत गटाची चळवळ फोफावली आहे.

स्वयंसहायता बचत गट संकल्पना व व्याख्या.

स्वयंसहायता बचत गटाचा प्रसार सध्या जोमाने होत आहे. स्वयंसहायता समुहाची चळवळ महिला बचत गट,समूह गट, शेजारगट, सूक्ष्मवित, अल्पवित समूह, काटकसर च कर्ज गट या वेगवेगळया नावाने ओळखली जाते. स्वयंसहायता बचत गट ही संकल्पना आहे ती अविरत प्रक्रिया आहे. विकासाचे माध्यम म्हणून आपण यांच्याकडे पाहू शकतो. क्षमतावृध्दी एकमेकांच्या आदान प्रदानातून वृध्दिंगत अनुभव विश्व व एकमेकांना मानसिक आर्थिक भावनिक व सामाजिक आधार हे या माध्यमांचे गुणवैशिष्टये आहेत. म्हणूनच महिलांनी त्याचे स्वागत मनापासून केले नव्वदीच्या दशकात सुरु झालेली ही चळवळ एका देशकात या कालावधीत प्रत्यक्षात या मातीत खोल रुजली असून त्याचे पडसाद आता उमटू लागले आहेत. महाराष्ट्राच्या ज ा-नाज ेप-यातून महिला व्यवसायाचा बचत गटाच्या काही अभ्यांसकांनी तसेच संघटनांनी आपापल्या परीने व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

एकाच गावातील समान आर्थिक,सामाजिक स्तरामधील समविचारी समान गरजा असणा-या १० ते २० महिलांच्या समूहास बचत गट म्हणतात.

मोह[illegible]वैदय संघटित महिलाची शकती व आत्मविश्वास वाढविण्यससाठी परस्परांच्या सहकार्याने तयार झालेल्या गटांना स्वंयसहायता बचत गट असे म्हणतात.

जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा परावलंब-नाज डुन स्वावलंबनाकडे स्वावलंबनाकडून परावलंबनाकडे स्वेच्छेने सहमतीने सामुदायिज पजे बचतीच्या निमित्ताने केलेला प्रवास म्हणजे स्वंयसहायता बचत गट होय.

वरील व्याख्या केल्या असल्या तरी दोन दशकात नाव व आशयात कमालीचा फरक पडला आहे. Smail saving group मध्ये फक्त बचत होते.Mini Credit ग्रुप मध्ये ज र्ज वाटप व कर्जफेड तसेच The Credit ग्रुप मध्ये काटकसर व बचत यातील फरक स्पष्ट होतो. या संज ल्प-नेवरील सर्व व्यवहार पैशाभोवती फिरतात या व्यवाहाराला जेंव्हा व्यक्ती समाज गाव अशा घटकाच्या सक्षमीकरण्यांची जोड मिळते तेंव्हा Self help Group निर्माण होतो.

स्वयंसहायता बचत गटाच इतिहास

बचत गट संकल्पना माहिती झाल्या नंतर आपणास आणखी एक महत्वाची माहिती घेणे आवश्यक ठरते. ते म्हणजे बचत गट किंवा स्वयंसहायता गट किंवा सूक्ष्म वित्त समूहाचे विविध पातळीवरील कार्य कसे आहे ते पाहणे बचत गट ही संकल्पनाफक्त देशपातळीवर मर्यादित नसुन ती विविध रुपाने जगातील सर्व स्तरावर कार्यरत आहे. या विषयी घेतलेला थेडक्यात आढावा पुढील प्रमाणे बचत गट या संकल्पनेचा उगम बांगलादेश मध्ये झाला बचत गटाच्या माध्यमातून सर्वसामान्य गरीब महिलांच्या जीवनात क्रांती घडवून आणणारे रॅमन मॅगसेसे पुरस्कार विजेते डॉ. मोहम्मद युनिस हे या संकल्पनेचे आणि पर्यायाने चळवळीचे जनक बांगलादेशात १९७४ भीषण दुष्काळाची परिस्थिती होती. तसेच आर्थिक बाबतीत हा मागासलेल्या देशाच्या अशा कठिण परिस्थितीत लोकांनी आपल्या गरजा भागविण्यासाठी बँकाकडुन मदतीचा हात मागितला पण गरिबांना दिलेले कर्ज बुडीत असते सा दृष्टिकोनातून कोणत्याही बँकेतून मदत मिळाली नाही. चितगाव विद्यापिठाजवळील जोबरा या गावातील लोकांची गरिब परिस्थिती होती. हे सर्व चित्र या विदयापिठात अर्थशास्त्र विभागात काम करणा-या डॉ. मोहम्मद युनिस यांनी पाहिले आणि स्वत: त्यांच्या कडील २७ डॉलर व सहका-याकडुन ज्ञही पैसे घेऊन ४० जणांना अत्यल्प का होईना पण कर्ज पुरवठा केला. तेही कोणतेही तारण न घेता कर्जाची परतफेड अगदी अत्यल्प हफ्त्याद्वारे दररोज किंवा आठवडयाच्या उत्पन्नातून बचती द्वारे केली. यातूनच पुढे त्यांनीच आहे त्या गटाची संकल्पना विकसीत केली. बांगलादेशा मधिल जोब्रा या खेडेगावात फिरताना बांबूच्या वस्तु करणा-या कारागिरी महिलांची आर्थिक स्थिती आजि त्यांच्या भोवती आवळा गेलेल्या सावकारी पाशातून त्यांची मुक्ता करण्यात आली. त्यांना आप आपसात गरजेचे व्यवहार करणे सोपे जावे महिलांनी एकत्र येवून एखादा गट सूरु करावयाचा आणि गटाद्वारे अंतर्गत कर्ज वाटपाची पध्दती प्रत्यक्षात अशी कल्पना होती. त्यामधून २०-२० महिलांचे गट सुरु झाले प्रत्येक वेळी नियमितपणे विशिष्ट रक्कमेची बचत करावयाची आणि त्या गटाच्या बचती मधून विशिष्ट कालावधीनंतर गरजू सदस्य महिलेला काही रक्कम कर्जावू दयावयाची त्याची वेळेत परतफेड न झाल्यास त्यावर दंड करावयाचा अशी या गटाची कार्यपध्दती निश्चित करण्यात आली. बचत या मूलभूत गोष्टीद्वारे सुरु झालेल्या गटांना बचत गटाचे नाव पडले. अशाप्रकारे १९७६ मध्ये पहिल्या बचत गटाची निर्मिती झाली. एक ऑक्टोबर १९८३ मध्ये ग्रामीण बँकेची स्थापना करुन अशा कोटयावधी महिलांचा लहान सहान कर्जाचा अर्थपुरवठयाचा प्रश्न सोडविला. त्यानंतर जगभर या संकल्पनेचा प्रसार होऊन सूक्ष्म वित्त पुरवठा बाबतचे अनेक उपक्रम राबविले जाऊ लागले. भारता मध्ये प्रथम बचत गटाची संकल्पना महिला सबलिकरणाच्या योजनातून आली. १९७० साली सेवा SEWA self Employed women s assossition Ahmedavad संस्थेच्या माध्यमातून महिलांसाठी ज्ञाम ज्ञरजा-या इलाबेन भट यांनी महिला आणि सूक्ष्म वित्त संकल्पना पुढे आणली या अंतर्गत इलाबेन भट यांनी मोठया प्रमाणावर वित्त उभारणी करुन महिला सदस्यांचा आर्थिक विकास घडवून आणला.संस्थेच्या सहज्ञार्यानिच पुढेमहाराष्ट्र अन्नपूर्णा महिला मंडळ आणि तामिळनाडू मध्ये Working Women s forum संस्था उदयास आल्या बचत गट चळवळी मध्ये केरळ, कर्नाटक, आंध्र प्रदेश, तामिळनाडु या राज्यांनी केलेली प्रगती वाखाण्याजोगी आहे. स्वयंसहायता बचत गट उभारणी आणि विकासासाठी भारताला मिळणारा एकूण निधी पैज्ञी, ४० % एकटय आंध्र प्रेदशाने मिळविला आणि चळवळीला गती दिली. १९८५ साली स्वयंसहायता बचत गटाची चळवळ म्हैसूर पुनर्नीर्धारण आणि विकास एजन्सी MYRADA या संस्थेने सुरु केली. १९९२ मध्ये अशिया पॅसिपिक ग्रामीण व कृषी पतसंस्थेच्या सहाय्याने भारतामध्ये स्वयंसहायता बचत गट बँकेशी जोडण्याचा पथदर्शक पज्ञल्प सुरु ज्ञेला. १९९३ साली स्वयंसहायता बचत गटांना बँज्ञ संलगनतेसाठी कायदेशीर मान्यता दिली आणि हीच खरी बचत गटाच्या विकासाच्या दृष्टीने महत्वाची पायरी ठरली.

स्वयंसहायता बचत गट व महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण

देशात सर्व प्रथम १९९४ मध्ये महाराष्ट्र राज्याने महिला धोरण जाहिर केले. त्यानंतर दर तीन वर्षांनी या धोरणाचा आढावा घेऊन त्यात आवश्यकतेनुसार बदल केले हे धोरण जाहीर करताना महिला सर्वाजीज विज्ञास ही बाब अधोरेखित करण्यात आली. त्यांना आपला विकास घडवून आणण्यासाठी फक्त घोषणा न करता प्रत्यक्ष अमलबजावणी करण्यासाठी स्त्रीयासाठी ३० टक्के आरक्षण ठेवण्यात आले जेणेकरुन त्यांना राष्ट्रीय प्रवाहात सामील करुन घेता येईल व आज जी स्वयंसहायता गचत गटाची यशस्वी घोडदौड चालू आहे. त्यांचा परिणाम किंवा फळ म्हणजे स्त्रीयांच्या आर्थिक समृध्दीत स्वयंसहायता गचत गटाची समांतर वाटचाल असे म्हणणे अतिशोक्ती ठरणार नाही. सद्यस्थितीत बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांचे आर्थिक सजमीज्ञरज झालेली आहे. महिला स्वत:च्या पायावर उभे राहून स्वकर्तृत्व गाजवत आहे. बचत गटांनी तयार केलेलया वस्तुंची विज्ञी व्हावी.

यासाठी तालुक्याच्या ठिकाणी दोन आणि जिल्हयाच्या ठिकाणी दोन असे गाळै उभारले जात आहेत. एवढेच नाही तर अनेक जिल्हयाच्या ग्रामीज विज़ास यंत्रजेने त्यांच्या जिल्हयातल्या वस्तूंचे जिजाऊ सिंधू सावित्री अशा विशिष्ट नावाने ब्रँडिग केले आहे. दरवर्षी राज्य आणि केंद्र शासना मार्फत विविध विभागांना वस्तुंची विक्री केली जाते. दिल्ली येथे भरणारा दिल्ली हाट दिल्ली बाजार वेगवेगळया राज्या मधिल लग्नासाठी बचत गटातील महिलांना शासकीय खर्चाने पाठविले जाते. जिल्हयातील सावित्री विक्री केंद्राने दुबईच्या इंटरनॅशनल ट्रेड फेअर मध्ये आपला स्टॉल लावला होता. प्रत्येक ठिकाणच्या सरकारी कार्यालयाच्या आवारातील स्टॉल किंवा स्टेशनरी दुकान बचत गटातील महिला चालवतात. महिला बचत गट शासकीय यंत्रणेशी जोडले जात आहे. शालेय पोषण आहार योजनेचे कामे त्यांच्याकडे दिले जाते प्राथमिज़ शाळा मधील गणवेशाची शिलाई व त्यातून मिळणारे उत्पन्नाची रक्कम जिल्हया मध्ये ज़ाही लाखाच्या घरात आहे. जेजुरी, अष्टविनायक या सारज्या देवस्थान मध्ये पूजा साहित्य आणि प्रसादाच्या विक्रीचा स्टॉल बचत गटा मध्ये महिला चालवितात स्वयंसहायता बचत गटाच्या माध्यमातून अनेक महिलांनी स्वतःचा व्यवसाय सुरु केले आहेत. यात कुकुटपालन, शेळीपालन, शिलाई मशीन, दुग्धव्यवसाय, पिठाची गिरणी, जिराजा दुज़ान, भाजीपाला व फळ विक्री कापड दुकान, महालज्मीचे हात तयार करुन विज़जे विविध ज़ृह सजावटीच्यावस्तू तयार करणे, फराळाचे पदार्थ तयार करणे, इ. रॅमन पुरस्कार विजेत्या नीलिमा मिश्रा बहादूर जि. जळगाव यांनी आपल्या गावातील महिलांच्या गोधडया शिवण्यसची परंपरागत कसब ओळखून त्या नव्या काळाला साजेशा दर्जाच्या गोधडया बनविण्याचे प्रशिक्षण दिले. आज जगातल्या अनेक देशामध्ये त्याची निर्यात होते. अनेक बचत गटांना गावातील गरजा लक्षात घेऊन. खते बी बियाणे, सिमेंट पुरवठा करण्याची कंत्राटी घेण्यास सुरुवात केली . पुणे महानगरपालीकेच्या नगर वस्ती विकास योजने अंतर्गत येजा-या एका बचत बचत गटातील महिलांनी घरोघरी विजेचे बील पोहोचविण्याची तयारी दर्शविली. त्यामुळे विज भरणा मध्ये नियमितता आली. विविध यात्रा समारंभ या मध्ये खादयपदार्थाच्या स्टॉल मधुन स्वयंसहायता गचत गटातील महिलांची लाखोंची उलाढाल होते. बीड जिल्हयात समता प्रतिष्ठान , गेवराई विदयाभवन ट्रस्ट, अंबाजेगाईची मानवलोक संस्था इ. स्वयंसेवी संस्था मार्फत अनेक महिला मध्ये आर्थिक स्वावलंबन आले आहे.

निष्कर्ष

१. स्वयंसहायता जचत गटांनी महिलांची आर्थिक स्थिती सुधारल्याचे दिसुन येते.
२. महिला मध्ये आत्मविश्वास व आत्मसन्मानाची निर्मिती झाली आहे.
३. महिलांचे व्यवस्थापन कौशल्य सिध्द झाले आहे.
४. महिलांच्या नेतृत्वगुणांचा विकास झाला आहे.
५. स्वयंसहायता गचत गटांमुळे रोजगार निर्मिती झाली आहे.
६. महिला पारंपारीक चौकटीच्या बाहेर आल्या आहेत.

शिफारशी

१. बचत गटातील महिलांसाठी तालुका व जिल्हास्तरावर जास्तीत जास्त कार्यशाळा आयोजनाची अजूनही आवश्यक आहे.
२. व्यवसाय मार्गदर्शनात नवनवीन कल्पनांची गरज आहे.
३. बरेच स्वयंसहायता बचत गट कागदोपत्री आहेत.ती सुरु करणे आवश्यक आहे.
४. स्थानिक गरज ओळखून स्वयंसहायता बचत गटांना योग्य व्यवसाय सुचविण्याची व त्याप्रमाणे प्रशिक्षणाची आवश्यकता आहे.

समारोप

स्वयंसहायता बचत गटाच्या माध्यमातूनआज ग्रामिन महिलांना आर्थिक निर्णय घेणे विविध व्यवसाय ज़रजे.या मध्ये आपण मागे नाही हे दाजवून देण्यात यशस्वी झाल्या आहेत. ग्रामीज लोज़ांना स्वयंसहायता बचत गट अल्प दरात कर्ज देत असल्यामुळे लघु उदयोग,कुटीर उदयोग, शेतीला पूरज़ उदयोगधंदे पशुपालन करुन, ग्रामीण कुटुंबाचे उत्पन्न वाढविण्यात स्वयंसहायता बचत गटाचे योगदान महत्वाचे आहे महिलांचा आर्थिकस्तर उंचावल्यामुळे स्त्रिया मानसिक, शारीरिक , आरोग्याकडे सकारात्मक पध्दतीने पाहू लागल्या आहेत.त्यांच्यातील आत्मविश्वास सचोटी नेतृत्व, इ. गुणांची वाढ होत आहे.

संदर्भसूची

१. डॉ. एम.यु.मुलानी अल्प बचत नियोजन (बचत गट) नियोजन बचत गट २००८ डायमंड पब्लिकेशन सदाशिव पेठ पुणे.

२. ऑगस्ट २०१० लोक राज्य माहिती व जनसंपर्क अधिकारी महासंचालनालय औरंगाबाद येथील मंत्रालय मुबंई

३. अर्थ मंथन जानेवारी ,मार्च २००८ विदयाविहार प्रताप नगर नागपूर

४. जिल्हा ग्रामीज विकास यंत्रणा बीड ऑक्टोबर २०१० तेजस महिला बचत गटांची यशोगाथा

५. डॉ. मुंडे केशर २०१० बचत गटाच्या माध्यमातून स्त्री सक्षमीकरण अभिसरण वार्षिक अनुसंधान पत्रिका

६. जोगदेव प्रमोद २०१२ बचत गट संधी आणि समृध्दी प्रथम आवृती दिलीपराज पकाश्प पुणे